

УДК 271.2-36 Тит : 130.2

Георгій Панков

Ситуація ціннісного конфлікту в житті Києво-Печерського ченця Тита у контексті культуролого-релігієзнавчого осмислення

Досліджується сюжет Києво-Печерського патерика, у якому розповідається про конфлікт між ченцями Титом і Євагрієм з подальшим баченням надприродного дива. Здійснюється оцінка ситуації ціннісного конфлікту в агіографічній літературі. Даний сюжет інтерпретується як міфопоетичний спосіб вираження соціокультурного порядку християнської традиції. Обґрунтовується, що міфопоетичний спосіб вираження боротьби здійснюється в агіографії не шляхом раціональних суджень і умовиводів, а способом образного вираження, яке склало поведінку персонажів Тита, Євагрія, а також картину надприродного бачення. Аналітика зазначеного тексту актуалізує культурологічне релігієзнавство й демонструє його методологічні можливості в інтерпретації агіографічного міфу.

Ключові слова: ціннісний конфлікт, агіографічний міф, міфопоетика, культурологічне релігієзнавство, аксіологічний підхід, нормативно-регулюючий механізм культури

Georgiy Pankov

The conflict of values situation in the life of Kyiv Pechersk monk Titus in the context of culture and religious studies understanding

The plot of Kyiv Pechersk paterikon which describes the conflict between the monks Titus and Yevahriy followed by the vision of supernatural miracles is investigated. An assessment of the conflict situation in hagiographical literature is accomplished. This story is interpreted as mythopoetic way of expressing social and cultural order of the Christian tradition. It is substantiated that mythopoetic way of expressing the struggle in hagiography is achieved not with the help of rational judgments and inferences but with the help of figurative expression, which created behavior of the characters Titus, Yevahriy and the picture of supernatural vision. Analysis of indicated text actualizes cultural and religious studies and demonstrates its methodological capabilities of interpretation of hagiographical myth.

Keywords: conflict of values, hagiographical myth, mythopoetic, cultural and religious studies, axiological approach, regulatory mechanism of culture

Агіографічна література являє собою унікальне явище християнської культури. Її зміст складають образи подвижників християнського благочестя, спрямовані до здійснення євангельського ідеалу святості. Ці образи виконують роль культурних еталонів, необхідних для збереження, відтворення й трансляції ціннісних констант християнської традиції.

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

Утвердження домінуючих в ній цінностей часто здійснюється методом створення ціннісної напруги прийнятного / неприйнятного стосовно до певного культурного порядку. В агіографічній літературі така напруга персоніфікується в конкретних персонажах, між якими створюються конфліктні ситуації. Дана обставина дозволяє звернути серйозну увагу на аксіологічний вимір християнської агіографії та актуалізувати питання про життя святих як постанову й вирішення питання про ціннісний зміст християнської культури й знакові способи її вираження.

Інтенція релігієзнавства на з'ясування аксіоконстант релігійної культури викликає значний інтерес до аксіологічного підходу, що широко використовується в галузі філософського й культурологічного вивчення різних явищ світової культури, у тому числі й християнської агіографії. Включення аксіологічного аналізу культури в процес вивчення релігійних текстів дозволяє вивести релігієзнавство за межі описового підходу та вузько-сцієнтичної аналітики в напрямок інтерпретації досліджуваних об'єктів й одночасно продемонструвати методологічні можливості аксіології у сфері релігієзнавчої науки. Аксіологічна аналітика релігійної культури оберігає багато її смислових констант від вульгарно-сцієнтичних оцінок, замінивши їх гуманістичними оціночними значеннями.

Таким чином, актуальність теми запропонованого дослідження не тільки обумовлюється необхідністю осмислення християнської культури з її агіографічною складовою, але також потребою релігієзнавства в ефективному методологічному арсеналі, що спирається на досягнення світової гуманітаристики.

У православній традиції важливу роль у формуванні культурних еталонів виконують «Життя святих», серед яких унікальне явище становить Києво-Печерський патерик. Різні питання, що стосуються вищезгаданої пам'ятки, висвітлювалися в працях М. Е Башликової [1], архієпископа Ігоря (Ісиченка) [2], Г. Д. Панкова [3–5], І. К. Смоліча [6], В. Н. Топорова [7], Г. Федотова [8]. Однак осмислення визначеної проблеми у вітчизняному релігієзнавстві ще не робилося.

Мета даної статті – проаналізувати ситуацію ціннісного конфлікту в Києво-Печерському агіографічному наративі про ченця Тита з позиції культурологічно-релігієзнавчого підходу. Об'єктом дослідження слугує «Житіє» киево-печерського подвижника Тита; предметом – ситуація ціннісного конфлікту в зазначеному оповіданні.

Методологія дослідження ґрунтується на позиціях світсько-академічного релігієзнавства в тісній опорі на аксіологічний аналіз культури, що дозволяє усвідомити ціннісний зміст тексту. Оскільки зміст будь-якого тексту виражено знаками, доречно буде аксіологічний аналіз доповнити семіотичним аналізом, але не у вигляді синтактики й семантики, а в аспекті семіотичної прагматики, що виявляє характер відносин між знаком і автором тексту. У процесі аналітики агіографічного тексту автор керується герменевтичним підходом, який орієнтується на інтерпретацію наративу, націлену на з'ясування його смислових структур, а також їх переосмислення в контексті академічного релігієзнавства, що використовує у своїй дослідницькій практиці методологічний арсенал культурології.

«Житіє» києво-печерського ченця Тита досить незначний за своїм обсягом, проте досить значний з точки зору повчального його характеру, щоб бути предметом спеціально присвяченої йому проповіді, яку автор цієї статті чув у Києво-Печерській лаврі з вуст її намісника митрополита Павла. У наративі про Тита доречно особливо виокремити два його сюжети – опис побаченого ченцями дива й повчальну для читача частину.

У даному фрагменті розповідається про двох монахів – священика Тита і диякона Євагрія, яких об'єднувала «нелицемерна любов», що викликала подив у насельників обителі. Однак «ненависник добра» диявол посіяв між ними глибоку ненависть – таку, що обидва ченці ігнорували неодноразові прохання братії монастиря про примирення. Минув час, аж Тит тяжко захворів і він почав просити у Євагрія прощення. У відповідь на це, «немилосердно люто», Євагрій промовив: «Ніколи не стану його прощати: ні в нинішньому житті, ні в майбутньому!» [9, с. 298]. Після цих слів він намагався вирватися з рук старців, проте несподівано впав і відразу ж помер. Євагрія поховали, а Тит негайно одужав. Коли ченця, який одужав, попросили пояснити те, що сталося, той відповів: «Бачив ангелів, які від мене відступили і плакали за душу мою, і бісів, які раділи про гнів мій. Я почав просити брата, щоб простив мене. І ледь його привели до мене, я побачив грізного ангела, який тримав вогняний спис, який, коли той відмовився пробачити мене, вдарив його і скинув мертвим, а мені подав руку й зцілив мене» [9, с. 294].

Наведеній ситуації автор оповіді надає значення дива, свідком якого був він сам. В оцінці викладеного наративу можливі такі варі-

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

анти. Перший варіант являє собою релігійно-фідеїстичну позицію, що ґрунтується на вірі в надприродне диво, якого удостоюються окремі подвижники. Іншу позицію в даному питанні представляє переконання, згідно з яким подібні містичні видіння виглядають обманом свідомості або оманною, коли містик свої власні почуття здатний прийняти за божественне одкровення. Окрему позицію займає позитивізм, який розглядає міфологію як вимисел, прийнятий за істину на тій підставі, що міфічна картина дива не підлягає науковому підтвердженню на істинність. Згідно з критичним зауваженням на адресу позитивізму з боку відомого теоретика культурології М. С. Кагана, властивий даній парадигмі раціоналістично-критичний тип мислення здатний породжувати зарозуміло-зневажливе ставлення до всього, що виходить за межі точного знання [10, с. 346].

Нарешті, звернімо увагу на позицію, згідно з якою вирішення питання про істинність / вигаданість міфічних чудес не визнається принциповим питанням у вивченні міфології та замінюється їхньою аксіологічною аналітикою як феномена культури. Фрагмент дива в міфі пропонується співвіднести не з об'єктивним знанням, яке визначається за науковим досвідом, а з ціннісними настановами культури, вираженими в даному міфі. Такі настанови утворюють навколо образу дива певне смислове поле і надають йому культурно значущого змісту. На з'ясування смислового значення дива (але не на з'ясування питання про його адекватність об'єктивній реальності) націлюється аксіологічний аналіз як різновид інтерпретації.

Кисво-Печерський чернець Тит, як і будь-який інший персонаж розглянутого патерика, фігурує як образ християнського праведника, що прагне до ідеалу святості. Святість як «життя за Христом» належить розглядати смисловим ядром, що конструює всю християнську культуру. Дану обставину слід урахувати в ролі ключового контексту інтерпретації фрагмента розглянутого дива. Однак у тексті «життя» праведного Тита цей контекст виражається опосередковано – через ціннісні значення, які транслюють християнський ідеал святості. Такі значення виявляються в повчальній частині досліджуваного фрагмента агіопатерика, які по-слідовно проаналізуємо.

Почувши пояснення Тита про те, що сталося, зазначив автор «життя», усі присутні при цьому ченці «злякалися Бога, який промовив: «Про-

щайте, то простять і вам» (Лк. 6, 37); і крім того: «Всякий, хто гнівається на брата свого, підпаде під суд» (Мт. 5, 22). Єфрем же Сірін писав, що тих, хто помре у ворожнечі, очікує неблаганний суд. І якщо той, хто миттєво преставився, не отримає прощення заради святих Антонія і Феодосія, горе зваленої таким гріхом людині» [9, с. 294].

У наведеному тексті основна увага акцентується на цінності вибачення, проте цитата з Євангелія Луки надає згаданій цінності значення імперативу, завдяки якому цінність прощення образ виглядає вимогою й незаперечним компонентом способу життя людини. Цінність вибачення протиставляється стану гніву на брата. Християнська думка передбачає серйозні наслідки для людей як в одному, так і в іншому випадку: у першому – прощення з боку Бога, в іншому – осуд з його боку. Такі наслідки за той та інший спосіб ставлення до ближнього слід трактувати як культурні санкції – схвалення і засудження. Таким чином, аксіологічна функція тексту тісно переплітається з нормативно-регулюючою функцією, оскільки цінності включаються у сферу нормативно-регулюючого механізму культури з властивими йому санкціями.

Тепер звернімося до аналізу текстологічного механізму даної цитати з її ціннісним і нормативно-регулюючим змістом. Ця цитата є текстом, утвореним трьома текстовими формаціями – євангельської думки, судження преподобного Єфрема Сіріна, а також авторської позиції щодо етики прощення та її девіації – стану гніву.

Євангельська думка, з якої витягуються цитати для авторитетного обґрунтування багатьох положень християнського вчення, наділена статусом божественного одкровення, як і вся Біблія. Це означає наділення ідейних положень тексту авторитетом безумовної істинності. Тому використання двох наведених вище євангельських цитат в повчальній частині розповіді про Тита та Еваґрія слід розцінювати як надання сакральної значущості всього змісту повчання. У результаті читач засвоює цінність вибачення й утримання від гніву як безумовної ультимативної вимоги, що виходить від самого Христа.

Наступний текст, запозичений з творчої спадщини відомого подвижника Єфрема Сіріна (IV ст.), покликаний посилити відповідальність християнина за ігнорування євангельської вимоги про прощення. У ньому наголошується на неприпустимості померти у ворожнечі з іншою людиною, а також на неминучості «неблаганного суду» за збереження

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

ворожнечі до людини до самої смерті. Звертає на себе увагу фраза «невблаганний суд», яка не просто дублює неминучість сакральної санкції у відношенні до тих, хто ухилиється від виконання євангельської норми «прощайте», але формує у читача експресивне до неї ставлення. Слово «невблаганний» доречно розцінити не як звичайне слово, але код, що несе в собі заряд емоційності, за допомогою якого введений в ідеологічний оборот текст Єфрема Сіріна надає повчальному «слову» емоційного насичення.

Нарешті, звернімося до авторської фрази: «І якщо той, хто миттєво представився, не отримає прощення заради святих Антонія і Феодосія, горе зваленої таким гріхом людині» [9, с. 294]. Апеляція до авторитету двох засновників Києво-Печерської лаври націлена на підвищення їхнього авторитету як святих, що мають вплив на долю людей. Автор повчання звертає увагу читача на силу преподобних Антонія і Феодосія Печерських, що мають божественні повноваження прощати й засуджувати грішників. Тому образи згаданих святих включаються в систему регулюючого механізму культури, який має розглянутий текст.

Осмислення повчальної частини «житія» Тита дозволяє усвідомити сенс представленої в ньому картини дива, про який йшлося вище. Її ідейне ядро становить цінність вибачення, навколо якої утворилася ситуація ціннісного конфлікту. Ця ситуація являє собою конфлікт між вимогою вибачення й відмовою його виконати з боку ченців. Одночасно зазначена ситуація демонструє конфлікт між цінністю любові до ближнього і ворожим до нього ставленням (ненавистю). Агентами даного конфлікту виступають образи ченців Тита і Євагрія. Але, крім них, активну участь у ситуації, що розглядається, узяли надприродні образи ангелів і бісів, стосунки між якими здаються регулярним протистоянням.

Ініціатором конфлікту між згаданими двома ченцями виявився диявол, який «вселив їм таку ненависть, що обидва ченці не могли подивитися один одному в очі і уникали один одного» [9, с. 294]. Диявол виступає деструктивною силою у своєму прагненні зруйнувати божественний порядок у житті людей. Але, разом із зазначеною обставиною, підступи «нечистої сили» також виглядають культурним викликом на адресу ревнителів християнського благочестя в напрямку їх орієнтації на аскетичний подвиг протистояння інфернальним силам. Згідно з думкою одного з видатних отців Церкви Василя Великого, той, хто має в собі ненависть,

живить у собі диявола [11, с. 524]. Тому виявлення у своїй свідомості ворожнечі відносно ближнього слід сприймати як проникнення в душу диявольської сили і необхідність ведення боротьби за звільнення від неї души. Не випадково, автор оповідання про Тита і Євагрія наставляє читача не залишати «бісу гніву» місця: «хто йому підкоряється, того він поневолює» [9, с. 294]. Однак обидва не опинилися здатними відповісти гідно на виклик інфернальної сили й продовжували вести спосіб життя, що суперечить цінностями християнської моралі.

Однак у Тита в момент тяжкої хвороби й передсмертного стану стався духовний перелом в напрямку примирення з Євагієм, у якого він двічі наполегливо й щиро вибачився. Цей перелом відбувся під впливом зовнішньої спонукальної сили, якою виявилось бачення Титом безтілесних духів. Вони склали дві протилежні сторони – нечестивих бісів і світлих ангелів: перші раділи від гніву Тита щодо брата, другі, навпаки, з плачем відступили від грішної души. Тит легко розпізнав значення побаченого ним дива як знака, що вказує на падіння його власної души. Слід зазначити, що цей знак був поданий грішникові в критичний момент його буття перед смертю, що в православному світогляді означає критичну ситуацію души в передстоянні перед божественним судом, який настане незабаром після її земної кончини. Рання аскетична література багата на приклади подібних чудес, в які вкладається імператив: поспішай покаятися перед прийдешньою смертю. Під впливом надприродного бачення Тит глибоко розкався перед Євагієм, став на шлях праведності, розірвавши зв'язок з пороком гніву й ворожнечі.

Каяття Тита виявилось для свідомості Євагрія ціннісним «викликом», який чекає на «відповідь» відповідно до християнської етики милосердя й прощення. Євагрій відмовився прийняти цей «виклик», який слід розглядати не тільки як приватний особистісний акт, але як «виклик» з боку культури з характерною для неї ціннісною шкалою. Рішучу відмову Євагрія від примирення з братом доречно оцінити як девіантний «виклик» на адресу християнської культури. Зі свого боку, християнська культура «відповіла» на «виклик» девіанта специфічною санкцією – смертю від руки ангела. Одночасно повернення до життя Тита, який був при смерті, виглядає «відповідною» санкцією культури як вираз схвалення за повернення до її ціннісного порядку. Таким чином,

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

картина дива в «житті» Евагрія представляється специфічним текстом, за допомогою якого християнська культура демонструє властивий їй аксіологічний порядок.

Зроблений аналіз дива відмежовується від релігійно-теїстичного його тлумачення як послання Бога на адресу людей. При такому підході диво тлумачиться автором з метою повчання. Автор знайомить читача з реакцією на побачене з боку його свідків: «Ми жажнулися тому, що один несподівано помер, а інший зараз же одужав» [9, с. 294]. Виходить, що Бог карає людей за допомогою дива, що викликає з їх боку жах як вираження «страху Божого». Автор наполегливо спонукає читача засвоїти урок побаченого, з якого робить висновок: «Також і ти, брат, бережися подібного, і не залишай бісу гніву місця: хто йому підкоряється, того він поневолює. Але поспішай покласти уклін ворожнечі з тобою, щоб тебе не віддали грізному ангелу, і щоб тебе Господь наш Ісус Христос зберіг від усякого гніву» [9, с. 294].

На відміну від богословського дискурсу, критична релігієзнавча аналітика покликана вести мову не від Бога, але від імені культури, яку представляє автор агіографічного тексту. У такому випадку людей напоумляє не Бог, але автор від імені християнської культури, і одночасно їх напоумляє культура через свого представника – автора. Виникають два питання: на що напучує автор і яким способом він це здійснює? Як вище з'ясувалося, сенсом повчання розглянутого наративу є прагнення спонукати адепта християнської традиції дотримуватися встановленого порядку, який утворюють цінності й норми даної культури. Механізмом цього устремління служить міфопоетична мова, а диво розцінюється як специфічна форма прояву такої мови. У даній ситуації диво виконує значення надприродної санкції і цим самим воно визнається суттєвим механізмом соціокультурного регулювання, який у релігійних традиціях освячує встановлений культурний порядок. На відміну від наукового менталітету, що вимагає доказів, міф тяжіє не до «доведення», а до «показування». Згадані поняття застосував С. С. Аверинцев у дослідженні, присвяченому поетиці ранньовізантійської літератури [12, с. 34]. Аналогічно і в християнській літературі середньовічної України-Русі простежується прагнення авторів «показати» значення культурного порядку в житті християнина. Диво, таким чином, слід розглядати як важливий міфопоетичний код, що виражає не тільки уявлення про надприродне,

але також є сакральним механізмом піднесення цінностей християнської культури в свідомості людини.

Започаткована релігієзнавча аналітика дива також відмежовується від позитивістських його оцінок з точки зору достовірності / вимислу щодо реальних подій. У світлі герменевтичного підходу до даного об'єкта дослідження подією виступає текст з його образами, змістом і мовою вираження смислових значень. Тому замість оцінного судження «диво як вигадка», що припиняє можливість продуктивної інтерпретації тексту, узятя постановка питання про «диво як значення» в агіографічних текстах. У результаті з'ясувалося, що надприродне диво має значення специфічного коду, за допомогою якого міф здійснює функцію соціокультурного регулювання.

Таким чином, пояснення ситуації ціннісного конфлікту в розглянутому наративі не обмежується трактуванням прагнення автора представити праведність киево-печерського ченця Тита. Цей праведник є носієм цінностей християнської традиції та еталоном її соціокультурного порядку. Тому значення даного тексту охоплює не тільки фігуру святого, але й християнську традицію, цінності якої він демонструє в описуваному сценарії своєї поведінки у ставленні до ближнього. Оцінку ситуації ціннісного конфлікту в агіографії Тита не слід обмежувати лише окремим випадком «життя» шанованого в православ'ї подвижника. Її правомірно висловити як міфопоетичний спосіб вираження боротьби за порядок, встановлений у християнській традиції. Зазначене завдання здійснюється в агіографії не шляхом раціональних суджень і умовиводів, але способом образного вираження, яке склало поведінку персонажів Тита, Євагрія, а також картину надприродного бачення.

Зроблений аналіз агіографічного наративу звертає серйозну увагу на методологічні можливості осмислення релігійних текстів на стику релігієзнавства й культурології, при якому істотне значення надається аксіологічному й семіотичному методам, як це виглядає в пропонованій статті. Звичайно ж, згаданими вище методами інтерпретація текстів далеко не вичерпується, оскільки кожен автор має право вибирати свою методологічну комбінаторику в дослідницькому процесі. У даному ж випадку здійснено спробу не тільки актуалізувати культурологічне релігієзнавство, але також продемонструвати його методологію в процесі інтерпретації конкретного тексту.

9. Историчний розвиток теології та релігієзнавства

1. Башлыкова М. Е. Топика житий в Киево-Печерском патерике редакции 1661 года / М. Е. Башлыкова // Герменевтика Древнерусской литературы / отв. ред. О. А. Туфанова. — М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2010. — Сб. 15. — С. 187–416.
2. Архиепископ Ігор Ісиченко // Аскетична література Київської Русі. — Х. : Акта, 2005. — 397 с.
3. Панков Г. Феномен священного у «Житії» Феодосія Печерського / Г. Панков // Історія релігії в Україні : наук. щорічник. — Львів : Логос, 2014. — Кн. II. — С. 13–20.
4. Панков Г. Агональність як смислова ланка аскетички в «Житії» киево-печерського ченця Феодора / Г. Панков // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. — Львів : Логос, 2015. — Кн. II. — С. 9–16.
5. Панков Г. Образ борця-аскета в агіографії Ісаака Печерського / Г. Панков // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. — Львів : Логос, 2016. — Кн. 2. — С. 25–34.
6. Смолич И. К. Русское монашество. 988–1917. Жизнь и учение старчества. Приложение к истории Русской Церкви / И. К. Смолич ; пер. с нем. прот. В. Цыпина, митр. Иоанна (Вендланда). — М. : Церковно-науч. центр «Православная энциклопедия», 1997. — 608 с.
7. Топоров В. Н. Трудничество во Христе (творческое собираніе души и духовное трезвление). Феодосий Печерский / В. Н. Топоров // Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. — М. : Гносис — Школа «Языки русской литературы», 1995. — Т. 1 : Первый век христианства на Руси. — С. 600–870.
8. Федотов Г. Святые Древней Руси / Г. Федотов. — СПб. : Статис держава, 2004. — 302 с.
9. Патерик Киево-Печерский : в 2 т. — К. : Типография Киево-Печерской лавры, 2009. — Т. 1 : Подвижники Киево-Печерской лавры XI–XV вв. и древние святые, причисленные к ее чудотворцам / под ред. В. Дятлова. — 416 с.
10. Каган М. С. Философская теория ценности : университетский курс лекций / М. С. Каган // Избранные труды : в 7 т. — СПб. : Петрополис, 2006. — Т. II. : Теоретические проблемы философии. — С. 327–499.
11. Сокровищница духовной мудрости. Антология святоотеческой мысли : в 11 т. — М., 2005. — Т. VI. — 591 с.
12. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. — М. : CODA, 1997. — 343 с.